

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN SON DÖNEMİNE İLİŞKİN SOSYAL TARİH BELGELERİ

I. M.Şükrü Hanioglu

Yakın dönem Osmanlı Tarihi'nin kaynaklarına indikimizde bunların eski dönemdeki kaynaklara nispetle oldukça genişlemiş olduğunu görüyoruz. İlk olarak, teknolojik gelişmeler kayıt sisteminde de yenilikler ortaya çıkarmış ve dolayısıyla yeni tasnif sistemlerini de beraberinde getirmiştir. Örneğin, telgrafın haberleşmede yoğun biçimde kullanılmaya başlanması; sonucunda Bâb-ıâli ve Mabeyn'in çeşitli vilâyât ve devair ile bu şekilde muhaberatını ve telgraf kayıt defterleri adı verilen yeni bir belgeler yığınını ortaya çıkartmıştır. İkinci olarak, devletin ve modernleşen bürokrasinin toplumsal yaşama daha fazla müdahale etmesi sonucunda ikili bir kayıt artışı gözlenmiştir. Önce, devlet sözkonusu müdahaleyi sağlayabilmek için bir araştırma ve bilgi toplama faaliyetine girişmiştir. Evvelki dönemde çok uzun aralıklar ile çok kaba biçimde yalnızca vergi geliri alanında kullanılmak üzere elde edilmeye çalışılan bilgilerin yerini çok yönlü bir bilgi edinme faaliyeti almıştır. Son aşaması, Nezaret-i Umur-i Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bağlı bir İstatistik-i Umumi İdaresi kurulması ile gerçekleştirilen bu çabanın yanında ikinci olarak da modernleşen bürokrasi çok daha yoğun ve sistematik yazışma tekniğini beraberinde getirmiştir.

Bu nedenler ile yakın dönem Osmanlı Tarihi üzerine çalışma yapmayı arzulayan araştırmacıların karşısına muazzam bir belge yığını çıkmaktadır. Bu genişliğe karşılık belgeleri hazırlayanlar ile onlardan yararlanmaya çalışanların farklı bakış açıları bu genişlik içinden belirli konuların çıkarılmasını son derece güçleştirmektedir. Biraz daha açarsak buradaki sorunun çok önemli olduğunu görürüz. Örneğin, Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin evrakını ele alalım. Bu evrakın hazırlanış sürecinin belirli bir kullanım amacına yönelik olduğunu unutmamamız gerekiyor. Bunlar büyük çapta gelen-giden evrak biçiminde tasnife tabi tutuluyorlardı ve yazışma sonrasında aynı kaba tasnifle düzenlenip arşivleniyorlardı. Burada biz gene örnek olarak Makedonya'da milliyetçilik hareketleri biçimindeki bir konu ile ilgilenirsek karşımıza bu bakış açısından hazırlanmamış bir "Makedonya Milliyetçiliği" dosyası çıkmayacak tam tersine bunları kaba gelen-giden tasnifinden ayıklamak sorunu ile karşı karşıya kalacağız.

Araştırmalarımızda teorik çerçeveleri kullandığımız ölçüde bu alandaki zorluğumuz artma eğilimi gösterecektir. Nitekim, gene örnek olarak âyânlık kurumu üzerine çalışmak isteyen bir kimse bu müessesenin oluşumunu içinde yaşadık-

ları realite içinde böyle bir yapının gelişimini hiç farkedememiş insanların kaba tasnifinden çıkartmak sonucu ile karşı karşıya kalacaktır.

İşte burada rol bu tür büyük belge yığınlarının belirli konu tasnifleri ile araştırmacıların hizmetine sunacak ön çalışmaya düşüyor. Ancak, örneğin İngiliz ve Avusturya arşivlerinde yapılan bu tür bir kataloglama ülkemizde maddi zorluklar nedeni ile gerçekleştirilebilmiş değildir. Şu anda arşivlerimizde yürütülen büyük tasnif çalışmaları da evrakların kaba tasnifi ile daha doğrusu onları yazanların amaçlarına hizmet eden katalogları ile okuyucuların hizmetine sunmak ki, bu dahi gerçekleştirildiğinde yakın dönem tarihimizin anlaşılmasında çok büyük bir merhale gerçekleşmiş olacak.

Ülkemizdeki arşiv ve kütüphanelere baktığımızda sosyal tarih çalışmalarını açısından araştırmacılara yapılabilecek önerileri ele almadan önce belirtmemiz gereken, gerek bu alanda gerekse tarihimizin bu kesiminin herhangi bir alanında araştırma yapmanın oldukça büyük bir uğraşı beraberinde getirdiği olacaktır.

II. Türkiye'deki Arşiv ve Kütüphanelerde Sosyal Tarih Materyalleri:

Ülkemizde yakın dönem tarihimizi araştırmaya yönelik arşivlerin başlıcaları; Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Topkapı Sarayı Arşivi, Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Arşivi, Genelkurmay Başkanlığı Arşivi (Ankara), Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (Ankara) en geniş İstanbul Müftülüğü'nde muhafaza edilen ve pek çok mahallî arşivde örnekleri bulunan Şer'îye Sicilleri oluyor. Kütüphanelerin başında ise İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye, Atatürk (İstanbul), Topkapı Sarayı Kütüphaneleri geliyor.

Askeri Tarih dökümanlarını ihtiva eden Genelkurmay Başkanlığı Arşivi ile gene Ankara'da bulunup Kurtuluş Savaşı dönemine ait belgeleri içeren Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivleri ile Nezaret-i Umur-i Hariciye'nin kuruluşu sonrasındaki Dışişleri evrakını kaba bir tasnifle okuyucularının istifadesine sunan Dışişleri Bakanlığı Hazine-i Evrak Arşivi bu alanda konumuzun dışında kalıyorlar.

Yakın döneme ait belgelerin büyük bir çoğunluğunun bulunduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivi tabii ki sosyal tarih araştırmaları için de büyük bir kaynak olarak karşımıza çıkıyor.

Bu arşivde Cevdet Tasnifi adı verilen tasnif içerisinde sosyal yaşamı ilgilendiren çok sayıda vesika bu ad verilen bir tasnifte değil fakat pek çoğu kendi adlarının dışındaki konularda da belgeleri ihtiva eden düzenleme birimlerinde bulunuyorlar.

Ancak, maalesef Cevdet tasnifinin belgelerinin pek azı yakın döneme ulaşabiliyor. Bu açıdan bu tasnif daha evvelki dönem üzerinde araştırma yapacak araştırmacılara önerilebilecek bir düzenleme birimi oluyor.

İkinci olarak karşımıza Bâb-ıâli Evrak Odası tasnifi çıkıyor. Bu tasnif Sadaret ile vilâyât, devair ve eyalât-ı mümtaze idarelerinin muhaberatı ile bazı şifre defterlerini ihtiva ediyor. Bu tasnifin daha yeni açılan bir diğer bölümü ile de vilâyetler ile Sadaret makamının muhaberatını düzenliyor. Bu tasnif çok kaba ve evrakı yazanların bıraktığı araçlar ile kullanılan bir birim durumundadır. Yani her nezaret ile sadaretin yazışması için kullanılan reft-âmed (gelen-giden) defterleri aracılığı ile önce belgeleri tespit ve umum numarası taşıyanları da isteyebilmek mümkün oluyor. Tasnifteki en büyük eksiklik henüz hıfz evrakı adı verilen sadaret tarafından önemli görülerek tutulan ve iade edilmeyen evrak ile sadaretin en önemli kalemi olan mühimme kalemine ait düzenlemelerin tamamlanmamış olması. Fakat bu tasnifte bilhassa Dahiliye Nezareti ile Sadaret arasındaki muhaberatın sosyal tarih açısından büyük önem taşıdığını belirtmek gerekiyor. Firincıların grevinden, 1908 sonrasının politik amaçlı boykot ve grevlerine kadar pek çok bilgiyi buradan çıkartabilmek mümkün ama bu bilgilerin çıkarılması ilk bölümde zikrettiğimiz zorlukları beraberinde getirmekte. Dolayısıyla bu konularda yapılan çalışmalarda Dahiliye Nezareti Gelen-Giden Evrakı'na fazlaca iltifat edilmediğini görüyoruz. Aynı şekilde özenli bir çalışma ile yeni tasnife açıldığını belirttiğimiz Bâb-ıâli Evrak Odası Vilâyetler Gelen-Giden Evrakı tasnifinde de aynı olayları vilâyetler düzeyinde ortaya çıkarabilmek mümkün olabiliyor.

+ Zaptıye Nez.

Üçüncü ve çok önemli bir kaynak, Arzuhal Defterleri adı verilen ve vatandaşların Sadaret'e yaptığı müracaat ve şikâyetleri kapsayan bir tasnif oluyor ki bu tasnif birçok yerde çok ilginç sosyal gelişmeleri de bizim araştırma sahamızın içine sokabiliyor. Maalesef ve müracaatların nasıl sonuçlandırıldığını anlayabilmek büyük çabunlukla mümkün olamıyor ama en azından şikâyet ve istekleri öğrenmek bile bize büyük faydalar sağlıyor.

Dördüncü önemli tasnif ise irade katalogları oluyor. 1310/1892 yılına kadar karışık bir düzen gösteren iradeler bu tarihten sonra bölümlere ayrılmış durumdadır. Bilhassa II. Abdülhamid döneminde büyük çapta kullanılan bu irade müessesesi içinde irade-Dahiliye ve irade-Hususî düzenlemeleri içinde sosyal tarih ile ilgili vesikalara ulaşabilmek mümkündür. Ancak burada datarih sırasına göre sı-

E-1 Fesad
E-2 Esnas-ı Muzıra
E-3 Leime!
Büyük Em.

TÜRKİYE SOSYAL TARİH VE İZLENLERİNE KATILIM VAKFI

ralanmış bu irade gruplarını tarayarak bunlar içinde ilgili olanları çıkartmak zorluğu tabii bizi karşılıyor.

Beşinci kaynağımız ise Yıldız Tasnifi oluyor. Bugün Yıldız tasnifinin yalnızca Yıldız Esas Evrakı adı verilen bölümü okuyucuların tetkikine açık ama diğer bölümlerinin de kısa sürede araştırmacılara açılacağı arşiv yetkilileri tarafından belirtiliyor. Yıldız Tasnifinin bugün açık olan bölümü Yıldız Esas Evrakı'nda ağırlık siyasal belgelerdedir. Ancak bunun yanı sıra hemen hemen akla gelebilecek her konuda bu tasnif içinde belgeler bulabilmek mümkündür. Bilhassa 11-14. kısımlar arasında devlet riceli tarafından bazıları sosyal pek çok konuda verilmiş lâyhalar yer almaktadır ki bunların incelenmesi araştırmacılara ilginç belgeler sunabilir. Yıldız tasnifinin bugün açık olan kısmının en büyük mahzuru arşivin belirli bir kıstasa göre düzenlenmemiş olmasıdır. Burada da okuyucu kataloğu baştan sona taramak sureti ile bilgi edinecek ve bu bilgilerden yola çıkarak dökümanlara ulaşmak zorundadır. Diğer bölümlerden Bâb-ıâlî Evrak Odası ve İrade tasniflerine göre tek avantaj yakın tarihte hazırlanmış bir katalogdan yararlanabilmek olmaktadır.

Yıldız tasnifinin henüz açık bulunmayan bölümleri de hemen her konuda büyük bilgi ihtiva ederler. Bu bölümler Yıldız Perâkende, Sadaret Hususi Marûzat, Sadaret Resmî Marûzat, Mütenevvi (Günlük) Marûzat dir. Bilhassa bunlardan ilk ikisi çok geniş ve değişik dallarda bilgi veren kaynaklardır. Tespitlerim sırasında hemen her konuda bilgi edinme arzusunda olan Sultan II. Abdülhamid'e sunulan bu bilgiler arasında sosyal tarih ile ilgisi olabilecek ilginç belgelerden tespit edebildiklerim, Perâkende bölümünde, İdare-i Mahsusa'da 1298/1880 tarihli grev¹, Rusya'daki grevlerde sosyalistlerin rolü hakkında Salih Münir Paşa'nın arzısı ve sunduğu bilgiler², İslâm kadınlarının erkeklerin temasından korunması için tramvayların ön taraflarına perde konulması hakkındaki karar³, verilebilecek ilginç örnekler oluyor. Sadaret Hususi Marûzat'ında ise, Cibali Tütün Fabrikasında amelenin grev çıkartmak istediğine dair rapor (1310-1892 tarihli)⁴ aynı fabrikadaki 1906 tarihli greve ilişkin belgeler⁵, g_ene 1892 (1310) yılında Karaağaç'daki tuğla amelesinin grevine ilişkin belgeler⁶, Meşrutiyet sonrasındaki hamallar grevi⁷, Ekmekçilerin grevi hakkında yurt dışında yapılan neşriyate dair Washington Sefiri Aristaki Efendi'nin 1907 (1325) tarihli arzısı⁸, Uşak halı fabrikasının işçi ve halk tarafından tahribi⁹, Et fiyatlarının yükselmesi için alınan tedbirler¹⁰, içki tüketiminin önlenmesi için birahane ve gazinolar dışında içki tüketiminin yasaklanması ve işrete karşı alınacak tedbirleri havi emirname (1309-1894)¹¹, İstanbul'da ekme fiyatlarını

Y. Hususi
Marûzat

TÜRKİYE SOSYAL TARİHİ VE İZLENLERİ

belirli bir seviyede tutmak için kurulan komisyon¹² burada verilebilecek ilginç örnekler oluyor.

Kısaca belirtmemiz gerekiyor ki sosyal tarih araştırmacıları muhakkak Yıldız'ın açık veya kısa bir süre sonra açılacak tasniflerinde araştırma yapmak zorundalar.

Faşbakanlık Arşivi'nden sonra yakın döneme ait oldukça az belgeyi ihtiva etmekle beraber belirli bir düzenden yoksun olarak bu döneme ait çeşitli vesikaları bulundurabilen Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi de araştırmacıların dağınık ama alfabetik sıra ile düzenlenmiş sınırlı kataloğundan yararlanarak sosyal tarih alanında da belgelere ulaşabileceği bir arşiv durumundadır. Ama tekrar belirtmemiz gerekirse bu arşivin önemi daha ziyade imparatorluğun önceki dönemlerine ait bilgileri ihtiva etmesinden kaynaklanmaktadır.

Şer'i Siciller arşivi ise herhalde sosyal tarih üzerine çalışanların en önemli olarak niteleyebileceği arşiv olmaktadır. Burada hemen hemen sosyal hayatın her alanında bilgiler edinmek mümkün olabilmektedir. Sicillerin detayı çok geniş olduğundan burada yalnızca onların büyük önemine değinmekle yetinmek istiyorum, ancak modernizasyon hareketiyle beraber önemini yitirse de bu kaynakların sosyal tarihçiler için vazgeçilmez bir başvuru alanı olduğunu tekrar vurgulamak isterim.

Kütüphanelerimize gelince bunlardan bilhassa üçü üzerinde durmak gerektiğine işaret etmiştik. Doğal olarak bu üç kütüphanemiz üzerinde durulmasının nedeni ihtiva ettikleri yazma koleksiyonlarından dolayıdır. Bilhassa İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi bu açıdan önemle üzerinde durulması gereken bir kaynaktır. Kütüphanenin kaynaklarının pek çoğu 31 Mart olayı sonrasında Yıldız Sarayından Üniversiteye taşınan yazma ve matbu eserlerden oluşmaktadır. Ben burada sosyal tarihçilerimizin ilgisini bilhassa iki kitaba çekerek kaynakların önemine işaret etmeye çalışacağım.

Bu kaynaklardan birincisi Sultan tarafından özel olarak hazırlatılan bir istatistik kitabıdır.¹³ Burada pek çok alanda grafik ve eyâletlerdeki durumu kapsayan haritalar yardımıyla inanılmaz incelikteki bilgiler hazırlanmıştır. Bunlar içinden ilgi çekebilecek iki tabloyu gene yalnızca dikkat çekme maksadı ile sunmakta yarar görüyorum.

Bb.
Muhasepler
Evraki

Yukarı dönemi
çok az
güncel.

TÜRKİYE SOSYAL TARİH ARAŞTIRMA VAKFI

İlk tablo, 10 yaşından yukarı menfaatli bir işde iştigal eden nüfusun dağılımını vermektedir. Çatalca 35.800 kişi ile en başta 36. sırada gelmekte, onu 97.800 kişi ile 35. sırada Zor ve 110.000 kişi ile İzmir, 119.000 kişi ile Girid ve 120.000 kişi ile Van izlemektedir. Beklenenin tersine Dersaadet 830.000 kişi ile ancak yedinci sırayı almakta onu altıncı olarak 850.000 ile Hüdavendigâr üçüncü sırada 875.000 ile Trabzon izlemekte en büyük oran ise 1.910.000 ile Hicaz'da gerçekleşmektedir. Aynı konu üzerinde ayrıca eserin 9 ncu varlığında diğer grafik ve tahliller verilmektedir.

Gene İmparatorluk nüfusunun mesleklerine göre dağılımını ele alan bölüm eserin 10 ncu varlığından itibaren yer almaktadır. İlginç bir husus burada esnaf ve işçilerin aynı kategoride ele alınmalarıdır. Bu genel kategori "meşgul buldukları Sanayi ve Ticaretin enva'iyle meşgul olanların miktarı başlığını taşımaktadır. En başta yani 70. ve son sırada 15.000 kişi ile Şekerciler gelmekte, 54. sırada Mermer taşı ve siyah yazı taşı ticareti ile uğraşanlar 21.000 kişi ile yer almakta 34. sırada 45.400 kişi ile ipek fabrikası işçileri, 26. sırada 65.800 çalışanı ile terziler, ikinci sırada 199.300 çalışanı ile Değirmen fabrikası amelesi ve birinci sırada 237.000 kişi ile bakkallar yer almaktadır. Bunun yanında bu meslek erbabının vilâyetlere göre dağılımı da harita ve grafikler yardımıyla detaylı bir biçimde ele alınmaktadır.

Aynı eserin beşinci varlığında ise ülkedeki Fakir ve Gariblerin miktarı ve coğrafi dağılımı ele alınmaktadır. En az sayıda garib ve fakir Ankara, Bağdat, Şehremaneti ve Çatalca'da bulunurken en fazla bu vasıftaki eghash Hüdavendigâr, Musul, Hicaz ve Zor'da bulunmaktadır.

Bir diğer ilginç istatistik kitabı¹⁴ ülkede akla gelebilecek her konu hakkında çok ilginç bilgiler vermektedir. Örneğin, 44 ncu varakta, Darülacezenin kuruluşundan 1313/1897 senesine kadar barındırdığı acezenin istatistiği, 48 de Memalik-i Şâhâne'de mevcut hastahaneler ile etibba ve memurin ve sairinin listesi ve 1897 senesinde hastahanelere kabul olunanlar ile vefat eden ve şifa bulanların detaylı tabloları, 58 de mehakim-i adliyede rüyet ve hükm olunan cünha ve cinayât davalarının miktarı ve bölgelere göre dağılımı, 79 da aynı yıl mevcut hapisanelerde mevcut suçlular bunların suçlarının dağılımına ve bölgelere göre istatistikleri, 133 de zirai mahsulât istatistikleri 173 de memurların istatistikleri ve dağılımları incelenmektedir.

Her iki yazma da sosyal tarihçiler için fevkâlâde birer kaynak niteliğindedir. Gene aynı kütaphanede hapisane ve hastahanelerle ilgili çeşitli istatistikleri veren¹⁵, fırınların işleyişi ve fiyatlar hakkında bilgi veren¹⁶ yazmalar da ilginç örnekler arasındadır.

Bu kütüphanemiz dışında Süleymaniye, Topkapı Sarayı Müzesi ve İstanbul Atatürk kütüphanelerinde sosyal tarih ile ilgili yazmalara ve son kaynakta Muallim Cevdet Bey'den kalan vesikalar içinde aynı konuyu ilgilendiren çeşitli belgelere ulaşmak mümkünse de son dönem Saray kütüphanesini ihtiva etmesi bakımından İstanbul Üniversitesi kütüphanesi özel bir önem taşır. Ayrıca, aynı yerdeki büyük fotoğraf koleksiyonu içinde sosyal tarihçiler için ilgi çekici olabilecek olanlar da bulunmaktadır.

III. Türkiye İle İlgili Kaynakları Havi Diğer Koleksiyonlar:

Tabii herhalde bunların en ilginçlerinden birisi belki de en önemlisini bizzat USTE'nin koleksiyonu oluşturuyorsa da bu bizim fazlaca bilgi sahibi olmadığımız bir alan olmaktadır. Fransa'da konu ile ilgili kaynakların pek çoğuna P.Dumont çalışmalarında dikkat çekmiştir. Ancak üzerinde durulmayan iki kaynak bilhassa Balkanlar ile çok yakından ilgilenen Avusturya-Mağaristan İmparatorluğu Arşivleri (Haus-, Hof- u. Staatsarchiv/Österreichisches Staatsarchiv) ile bölünen Alman Arşivi'nin Doğu'da kalan bölümü olan Zentrales Staatsarchiv olmaktadır. Her iki arşivde de siyasal belgeler yanında Türkiye'deki sosyal duruma ait çok ilginç bilgiler vardır ki bu iki kaynak (son kaynaktaki belgelerden bir ölçüde yararlanan D. Quatert dışında) çok az olarak kullanılmıştır.

IV. Sonuç:

Bir siyasal tarihçinin herhalde sosyal tarihçileri yönlendirebilecek bilgileri vermesi bir hayli güç bir olgudur. Ancak, galiba ülkemizdeki sosyal tarih çalışmalarının gösterdiği amatörlik ve atalet buna bir ölçüde maalesef imkân vermektedir. Ülkemizdeki tek ciddi tarih dergisi olan Bulleten politika olarak uzun süren yayın hayatında, sosyal tarih konularına çok az yer vermiştir. Günümüzdeki diğer magazin türü tarih dergileri ise her buldukları ilginç belgeyi yerli yerine oturmadan ne olduğunu bilmeden neşretmek dışında veyahut her bulunan nizamname veya beyannamayı lâtin harflerine çevirerek yayınlamaktan başka bir iş yapmamaktadır. Galiba artık sosyal tarih yapmaya çalışanların magazin tarih dergilerinde ilgi çekici transkripsiyonlarla katkı sağlama faaliyetini bırakarak arşivlere girmesi kütüphanelerin yazma koleksiyonlarına taraması gerekmektedir. Geneli bilinmeyen bir alanda katkı yapmanın imkânı bulunmamaktadır. Ayrıca her ne kadar aksi kolaylıkla iddia edilebilse de sosyal tarih, verilerine ulaşmadan teorisi yapılabilecek bir alan da değildir. Bu kongreye katılanların konu hakkında en az bilgi sahibi olanı olmakla birlikte olayı dışardan gözlemleyen olma sıfatıyla bu hususlara bizzat dikkat çekmek isterim.

NOTLAR

- (1). BBA-Yıldız Perâkende, Z 1298/no.399
- (2). BBA-Yıldız Perâkende, Za 1322/no.1922/1.
- (3). BBA-Yıldız Perâkende, 27 Ca 1308/no.1177.
- (4). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 10 L 1310/no.2169.
- (5). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 6 S 1324/no.287.
- (6). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 9 Za 1310/no.2473.
- (7). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 29 S 1327/no.93/1.
- (8). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 5 N 1325/no.1808.
- (9). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 11 S 1326/no.279.
- (10). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 13 Ş 1307/no.
- (11). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 21 B 1309/no.2674.
- (12). BBA-Y/Sadaret Hususi Marûzat, 27 N 1308/no.2674.
- (13). İstatistik, TY.9075.
- (14). Nezaret-i Umur-i Ticaret ve Nafia, İstatistik-i Umumi İdaresi, Devlet-i Aliyye-Osmaniyenin Pin Üç Yür On Üç Senesine Mahsus İstatistik-i Umumisidir, (1315), TY.9184/6.
- (15). TY.D.8.
- (16). TY.9941.